

3.

Boer en politiek**Opkomst en teloorgang van het Groene Front**

Tot begin 20^e eeuw bepaalden de boeren op het platteland de lokale politiek. Maar geleidelijk aan verloren zij hun machtsposities. Beïnvloeding van de landelijke politiek werd, na de start van de naoorlogse modernisering, steeds belangrijker. Enkele decennia oefenden de boeren ongekend veel invloed uit op het Ministerie van Landbouw, totdat hun Groene Front halverwege de jaren tachtig scheuren begon te vertonen. Het eens zo machtige bolwerk viel uiteen en dwong boeren te zoeken naar nieuwe vormen van organisatie.

Inleiding

Op 14 april 2009 nam de minister van LNV, Gerda Verburg, in het Haagse perscentrum Nieuwspoort een tweetal rapporten van Wageningse onderzoekers in ontvangst.¹ In deze rapporten werd geconstateerd dat het aantal melkveehouders in 2020 gedaald zou zijn naar 10.000, minder dan de helft van de nog in 2006 getelde 22.300.² Op het moment van de aanbieding demonstreerde elders in Den Haag, op het Binnenhof, een deel van die melkveehouders tegen de lage melkprijzen. Om de Haagse politiek te tonen hoe zo'n melkproducent er uit zag, hadden zij levende have van de boerderij meegenomen. Dit fotogenieke moment haalde de volgende ochtend de voorpagina van de landelijke en regionale pers, maar het onderzoeksverslag van de Wageningers was nergens terug te vinden in de media. Demonstrerende boeren zijn nu eenmaal voor het grote publiek een gemakkelijker te behappen nieuwsitem dan de wetenschappelijke analyse van de toekomst van de landbouw in Nederland. Toch hadden demonstranten en wetenschappers het over vrijwel hetzelfde onderwerp, met dien verstande dat de eersten de korte termijn en de tweeden de lange termijn in het vizier hadden.

De lage melkprijzen werden veroorzaakt door een te groot aanbod op de wereldmarkt en een effectieve maatregel in Europa daartegen zou de instandhou-

¹ Henny Haggeman, "Een koe stopt niet met de productie," *De Gelderlander* 21-04-2009.

² H.J. Silvis et al, *De agrarische sector in Nederland naar 2020: perspectieven en onzekerheden* (Wageningen: Landbouw-Economisch Instituut, 2009), 59.

ding van de melkquota-regeling zijn. Die was ooit in 1983 ingevoerd om melkplassen en boterbergen, een erfenis van de Europese garantieregelingen voor boeren uit de jaren zeventig van de 20^e eeuw, te doen verdwijnen. Eind 2007 besloot de EU deze quota weer geleidelijk af te schaffen omdat de groeiende vraag naar melkproducten op dat moment structureel leek. In 2015 zal de regeling helemaal verdwenen moeten zijn. De melkveehouders (en ook anderen) zagen de bui echter al hangen. Zij verwachtten tot 2015 een koude sanering in hun sector. De boeren op het Binnenhof wisten zich gesteund door de andere melkveehouders in Europa. In juni en juli voerden die de ene na de andere actie, onder andere in Brussel en Straatsburg. In Luxemburg bestormden zij zelfs een gebouw waar de ministers van Landbouw een bijeenkomst hielden. Harde actie is de boeren allang niet meer vreemd.

Ergens in de jaren tachtig is het politieke harmoniemodel, dat de Nederlandse landbouwsector jarenlang kenmerkte, veranderd in een conflictmodel. De drager van dat harmoniemodel, het Groene Front, is in rook opgegaan. Het Groene Front was de benaming voor de 'samenstelling' van boerenorganisaties, ambtenaren van het Ministerie van Landbouw en gewillige leden van het parlement uit de landbouwsector, die in goed gezamenlijk overleg jarenlang het beleid van de Nederlandse landbouw bepaalden. Ze waren de politieke dragers van de naoorlogse modernisering van de landbouw. In de jaren zeventig en vooral tachtig vertoonde dit 'boerenbolwerk', zoals sommigen het aanduiden, steeds meer scheurtjes en het viel ten slotte halverwege de jaren negentig uiteen.³ Het politieke vacuüm werd nadien beheerst door een vat vol tegenstrijdige belangen, waarin radicale denkbeelden en acties weer op de voorgrond konden treden.

Waarom veranderde die relatie tussen boeren en politiek in de jaren tachtig? De relatie boer en politiek kent minstens twee zijden. Naast de individuele belangen van boeren als burgers in de politiek, is ook sprake van een politiek gemeenschappelijk belang voor boeren. Deze twee zijn misschien niet altijd te scheiden, maar wel te onderscheiden. De deelname van boeren aan het openbaar bestuur is in de afgelopen twee eeuwen steeds verder teruggelopen. De lokale rijkere boeren in de dorpen maakten in de 19^e eeuw nog lange tijd de dienst uit. Rond de daaropvolgende eeuwwisseling werden hun plaatsen steeds vaker ingenomen door de middelgrote en kleine boeren, die echter gaandeweg de 20^e eeuw hun invloed weer verloren.⁴ De Wageningse socioloog Q. Munters heeft dat laatste proces bestudeerd. Hij ging op zoek naar de veranderingen die zich voltrokken in de periode 1917-1986 in de participatie van boeren in het open-

³ Rolf van der Woude, "Het boerenbolwerk," in: *De actualiteit van de agrarische geschiedenis*, red. Pim Kooij et al, 49-63 (Groningen/Wageningen, Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2000).

⁴ Zie ook: Piet van Cruyningen, *Boeren aan de macht? Boerenemancipatie en machtsverhoudingen op het Gelderse platteland 1880-1930* (Hilversum: Uitgever Verloren, 2010); Erwin H. Karel, "Boerenpolitiek op het zand. Vries tussen 1795-1998," in: *Geschiedenis van Vries*, red. M.A.W. Gerding et al, 204-253 (Zuidwolde: Het Drentse Boek, 2003).

baar bestuur. Uiteraard had hij daarbij op het oog dat na de jaren zestig de positie van de groep sterk veranderde. Als algemene oorzaken voor de verminderde participatie noemde hij onder andere een getalsmatige verschuiving in de verhouding agrariërs en niet agrariërs binnen gemeenten, ten gunste van de laatstgenoemden. Boeren vormden in veel dorpen op den duur nog slechts een minderheid. Ook nam de rol van de boer als lokale werkgever af. In het begin van de 20^e eeuw bood hij nog werk aan vele dorpsgenoten, aan het einde van de eeuw deed hij het werk alleen of huurde hij er een loonbedrijf voor in. Munsters wijst nog op andere mogelijke oorzaken. Boeren kregen steeds minder tijd voor drukke bijbanen als wethouder of raadslid. Of ze vonden de functies minder status geven dan vroeger. Bovendien is een aantal partijen waarin zij zich thuis voelden electoraal ten onder gegaan; actieve boeren werden in die val meegesleept.⁵ Nog steeds zijn boeren actief in het openbaar bestuur en sommigen richten zich daarin onverminderd op de belangen van boeren. Veel van hen zijn professioneel bestuurder geworden voor wie het werken in de landbouw slechts een bijzaak is. Dit aspect van het thema boer en politiek zal in dit essay verder slechts zijdelings worden aangeroerd. Hier gaat het vooral om de wijze waarop boeren hun politieke belangen hebben georganiseerd.

Die politieke belangen lagen in de 19^e eeuw nog hoofdzakelijk op lokaal en regionaal niveau. Pas aan het einde van de 19^e eeuw en vooral in de loop van de 20^e eeuw intensiverde de overheidsbemoeienis met de landbouw en daarmee verplaatsten de boerenbelangen zich ook naar Den Haag. Aanvankelijk betrof het vooral voorlichting aan boeren, maar de voedselvoorziening gedurende de oorlogsjaren 1914–1918 zette de regering ertoe aan de boeren een prijs- en productiebeleid op te leggen. Na 1929, toen de landbouw net als de rest van de economie in een ernstige crisis verkeerde, werd de overheidsbemoeienis opnieuw intensiever. De landbouwcrismaatregelen – het ging daarbij vooral om prijs- en productiebeleid – stapelden zich in de loop van de jaren dertig op. Het prijs- en productiebeleid werd na de Tweede Wereldoorlog, zij het met andere doelstellingen, opnieuw opgepakt. Nu stond de goedkope voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking voorop, ten einde de internationale concurrentiepositie van de Nederlandse industrie te waarborgen. Toen in de jaren vijftig echter bleek dat dit beleid de positie van de Nederlandse landbouwsector op termijn ernstig zou schaden, werd een zogenaamd landbouwstructuurbeleid ingevoerd. Dit structuurbeleid, eigenlijk de kern van de naoorlogse modernisering van de Nederlandse landbouw, richtte zich op de verbetering van de productieomstandigheden voor boeren. De ruilverkavelingen op grond van de in 1954 ingevoerde Ruilverkavelingswet vormden daarin een zeer belangrijk instrument, maar het beleid steunde mede op allerlei andere maatregelen, zoals financiële regelingen,

⁵ Q.J. Munsters, *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986* (Assen: Van Gorcum, 1989), 5–6.

voorlichting, sociale programma's en saneringsregelingen. De modernisering kende als kernbegrippen: rationalisatie, schaalvergroting en specialisatie.

Vanaf eind jaren vijftig verplaatste een deel van het landbouwbeleid zich geleidelijk naar de burelen van de Europese Economische Gemeenschap (EEG). Het gemeenschappelijke landbouwbeleid vormde lange tijd de spil waar de EEG (later de Europese Unie) om draaide. Het daar gevoerde markt- en prijsbeleid heeft ook de Nederlandse landbouw diepgaand beïnvloed. Besluitvorming op nationaal niveau anticipeerde voortdurend op mogelijke maatregelen die in Brussel konden worden genomen. Uiteindelijk keerde de wal het schip. De gevolgen van het rigide Europese beleid (boterbergen, melkplassen, wijnplassen en dergelijke) werden onbetaalbaar. Onder invloed van de GATT-onderhandelingen en veranderende economische inzichten (monetarisme) won de vrije marktgedachte aan invloed.

In dit essay wordt het economisch beleid niet verder uitgediept. Het gaat hier om de vraag hoe de boeren zich in politieke zin tegenover dit beleid opstelden. Vanaf 1917-1919, na de invoering van het algemeen kiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, oefenden de agrariërs vooral via het verzuilde partijenstelsel invloed uit. Veel boeren sloten zich aan bij de 'mainstream' partijen, maar een ander deel zocht zijn heil in het meer radicale geluid van specifiek op boeren gerichte partijen. Hoewel deze op sommige momenten over een redelijke aanhang beschikten, bleven ze getalsmatig kleiner dan de groep volgelingen van de grote partijen. Op landelijk niveau waren ze niet in staat om aan regeringen deel te nemen. Hun rol was daar hoofdzakelijk die van protestpartij. Op lokaal niveau lukt het hen echter wel om af en toe een bestuurspositie te verwerven. Na de oorlog vond de verzuildeheid een paraplu in het Groene Front, maar ook toen bleven radicale geluiden hoorbaar. Hoe vindt de boer zijn weg in de politiek en waarom hield het 'machtige' Groene Front geen stand? Om die vragen te kunnen beantwoorden, moet eerst de politieke rol van de boer vóór 1945 kort geschetst worden.

Boer en politiek tot 1945

Het begrip boerenbolwerk, waarmee de historicus Rolf van der Woude het naoorlogse Groene Front aanduidt, wordt in de Drentse geschiedschrijving veelvuldig gebruikt om de machtspositie van de boeren vóór 1795 aan te duiden.⁶ Drenthe bestond toentertijd vrijwel uitsluitend uit boerendorpen, waar de lokale boerenelite de dienst uitmaakte. In dat opzicht verschilde het gebied ook nauwelijks van grote delen van het platteland elders in de Republiek. Gedurende de periode van de Bataafse Republiek leek het bolwerk even te wankelen, maar de oude situatie herstelde. Het boerenbolwerk heeft op het Drentse platteland tot ver in de 19^e eeuw standgehouden. Uiteraard hing dit samen met het feit dat de

⁶ E. Doeve, *De laatste dagen van het boerenbolwerk* (Assen: Provinciaal Bestuur Drenthe, 1983).

dorpen hoofdzakelijk door boeren werden bewoond. Dat juist de elite onder hen zich echter kon handhaven, had alles te maken met het censuskiesrecht en de bevoordeling van grondeigenaren bij het kiezen of benoemen van bestuurders en vertegenwoordigers. Volgens berekeningen had begin 19^e eeuw hooguit twee tot vier procent van de plattelandsbevolking enige invloed op het bestuur.⁷ In een gemeente als het Drentse Oosterhesselen kan men dat goed zien. Voor 1850 bestond deze gemeente uit een viertal buurtschappen: het kerkdorp Oosterhesselen, het relatief bevolkingsrijke arbeiders- en keuterdorp Gees, de havezathe De Klencke en het kleine boerendorp Zwinderen. In 1822 waren dertien mensen gerechtigd op grond van hun belastingbijdrage zitting te nemen in het kiescollege. Zeven, meer dan de helft, waren afkomstig uit het dorp Oosterhesselen, verder nog drie uit Zwinderen, één van De Klencke en slechts twee uit Gees. De leden van het kiescollege waren zonder uitzondering boer.⁸ Ook in de gemeenteraad domineerde de boerenelite. Gemeenten als Oosterhesselen vond men overal in Nederland.

Keuters, arbeiders en zelfs de meeste middelgrote boeren ontbeerden het aan politieke invloed. Eén van de redenen was de geringe integratie van de boerenstand in bovenlokale sociale structuren. Waar arbeiders zich in de loop van de 19e eeuw steeds meer gingen organiseren in landelijke organisaties, bleven de boeren zich richten op de lokale samenleving. Pas aan het eind van de 19e eeuw kwam daar langzaam enige verandering in, mede door de invoering van het censuskiesrecht (1887). Rond 1900 namen her en der kleine boeren hun intrek in de gemeenteraden, maar tot 1917 was hun aantal verwaarloosbaar.⁹ Na 1917, het jaar van de invoering van het algemeen mannenkiesrecht, veranderde de situatie grondig. De Drentse boer en schrijver Harm Tiesing, jarenlang politiek actief in zijn dorp en regio, beklagde zich er na de invoering van het nieuwe kiesstelsel in 1917 over dat de gekozen vertegenwoordigers zich steeds meer moesten schikken naar de partijbelangen.¹⁰ Dat werd echter minder veroorzaakt door het nieuwe kiessysteem dan door de onverbiddeijkheid van het maatschappelijk bestel, waarin de verzuiling, na een aanlooperperiode vanaf 1880, de hele samenleving beheerste. De hokjesgeest, zoals het bestel werd gekarakteriseerd alvorens de term verzuiling in de jaren vijftig van de 20^e eeuw courant werd, splitste de samenleving in een aantal top-down georganiseerde zuilen op grond van levensbeschouwing of geloofsovertuiging. De politieke en maatschappelijke elites van de zuilen regelden onderling tot in de jaren zestig van de 20^e eeuw de politiek

⁷ Lodewijk Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1987).

⁸ Gemeente Archief Coevorden, archief Oosterhesselen vòòr 1850, diverse gemeenteraadsnotulen en kieslijsten.

⁹ Vergelijk: Van Cruyningen, *Boeren aan de macht?*

¹⁰ Erwin H. Karel, "Tiesing over arbeiders en sociale kwesties," *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 109, (2002): 39-61.

hete hangijzers en pacificeerden op die manier de conflicten binnen de samenleving. Op lokaal niveau kende de verzuiling al naar gelang het landsdeel zijn eigen specifieke karakter, vooral in de overgangsgebieden tussen het katholieke zuiden en het meer protestants-christelijk georiënteerde noorden kon de verzuilde situatie per dorp sterk verschillen. Ook daar waar sprake was van een bijvoorbeeld overwegend protestants-christelijke samenstelling van de bevolking, kon de 'landelijke' zuil uiteenvallen in allerlei subzuiltjes.

Halverwege de jaren zestig verloor de verzuiling zijn basis, niet in de laatste plaats door de snelle ontkerkelijking van Nederland. Daarna bleven de sporen van de verzuilde samenleving nog her en der lang zichtbaar, onder andere in de organisaties van de boeren. Die waren sinds het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw verdeeld volgens de dezelfde scheidslijnen. De katholieke en christelijke zuilen hadden eigen boerenorganisaties binnen hun gelederen. Het Koninklijke Nederlandse Landbouw Comité (KNLC) conformeerde zich aan de algemene zuil, over het algemeen de liberale partijen daarbinnen. De wat meer vooruitstrevende boeren, vaak ook lid van het KNLC, waren soms lid van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP).

Er bestond echter ook een groep die zich allerminst tot één van de zuilen voelde aangetrokken. In verzuilingstheorieën wordt zij of als een restgroep beschouwd of ingedeeld bij de liberale zuil. Dat laatste is niet zo verwonderlijk. Veelal koos die groep agrariërs voor een liberale partij, maar wanneer zich een specifieke belangengroep verkiesbaar stelde, zoals de Plattelandersbond, stemden de landbouwers daarop. Dergelijke boerenpartijtjes kenden meestal enige liberale uitgangspunten, maar waren in veel opzichten beduidend conservatiever. Koen Vossen stelt in zijn boek *Vrij vissen in het Vondelpark*, dat handelt over kleine politieke partijen in Nederland gedurende het interbellum, dat de belangenpartij van de boeren, De Plattelandersbond, nogal afweek van soortgelijke bewegingen elders in West- en Zuid-Europa. Daar betrof het weinig ideologisch georiënteerde belangengroepen die snel van het politieke toneel verdwenen. De Plattelandersbond viel juist op doordat hij ruim twintig jaar bestond alvorens op te lossen.¹¹ De partij werd op 17 februari 1917 door een aantal Zuid-Hollandse boeren opgericht. Het motief was de afkeer van de groeiende bemoeienis van de overheid met de landbouw. Deze was inderdaad sinds het verschijnen van het rapport over de toestand van de door de wereldwijde crisis getroffen Nederlandse landbouw (1890) onderwerp van overheidszorg geworden.¹² Aanvankelijk was de bemoeienis betrekkelijk gering. Weliswaar werd in 1897 een afzonderlijke directeur-generaal voor de Landbouw benoemd bij het Ministerie van Binnen-

¹¹ Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2003), 117-118.

¹² *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland : ingesteld door de Landbouwcommissie, benoemd bij Koninklijk besluit van 18 September 1886* 4 dl. (s-Gravenhage: Van Cleef, 1890).

landse Zaken, maar die hield zich vooral bezig met onderzoek, voorlichting en onderwijs. Pas gedurende de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) werd de overheidsbemoeienis tijdelijk intensiever. Teneinde de voedselvoorziening in Nederland op een aanvaardbaar peil te houden – import van landbouwproducten uit het buitenland was bijna onmogelijk – werden de boeren allerlei prijs- en productiemaatregelen opgelegd. Na het einde van de oorlog nam de overheidsinterventie op landbouwgebied geleidelijk af.

Aanvankelijk boekte de partij nauwelijks succes, ook niet toen zij zich presenteerde met een confessionele en een neutrale lijst. Pas toen de Hekelingse boer Arend Braat (1874-1947) de voorman van de Plattelandersbond werd, won de partij aanhang. Braat ontdeed zich van de neutrale fractie en keerde zich vervolgens tegen de rest van de Kamer. Hij viel vooral op door zijn antidemocratische, anti-stadse en antisocialistische denkbeelden. Een duidelijk partijprogramma ontbrak. Zaken als afschaffing van de zomertijd, stopzetting van de invoering van de achturige werkdag en verzet tegen gemeentelijke herindelingen waren de belangrijke items. Van een echt coherent programma is nooit sprake geweest. Hooguit kan men stellen dat achteraf een vage variant van het fysiocratisme, de leer die boeren ziet als de bron van alle welvaart, een te reconstrueren uitgangspunt was. Feitelijk vormde echter een negatieve visie het beginsel, namelijk de aversie tegen de moderne stedelijke samenleving.

Braats weinig conformistische houding was voer voor commentatoren en cartoonisten, maar ondanks de kritiek groeide zijn aanhang in het land wel. Vooral in de noordelijke provincies, zoals Drenthe, was de Plattelandersbond behoorlijk populair. Vossen zoekt de verklaring in de economische omstandigheden, die waren namelijk voor boeren in de jaren twintig niet altijd even rooskleurig. Daarnaast noemt hij de ‘sterk levende gevoelens van bedreiging, achtergesteldheid en gekrenkte regionale trots’.¹³ Hij ziet daarbij echter de lokale omstandigheden over het hoofd. Met name *local leadership* heeft onder Drentse boeren lange tijd een belangrijke rol gespeeld. Wie bijvoorbeeld de verkiezingsuitslagen van het gehucht Oudemolen in de gemeente Vries bestudeert, kan moeiteloos vast stellen dat de bevolking stevast de politieke voorkeur van de ‘leidende’ boer volgde als die van partij wisselde. In bijvoorbeeld de gehuchten Bunne, Donderen en Oudemolen scoorde de NSB in de jaren dertig extreem hoog.¹⁴ Een dergelijk *local leadership* was meestal voorbehouden aan de ‘belangrijke boeren’ niet aan de veranderingsgezinde dorpselite van leraren, notarissen en artsen. Braat voelde dat goed aan. In zijn partijblad *De Nieuwe Plattelander* moesten juist die beroepsgroepen het vaak ontgelden. Braats onconventionele en compromisloze houding stond garant voor de nodige conflicten in de partij: oppositie werd de partij uitgewerkt. Dat leidde tot allerlei nieuwe splintergroepen

¹³ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 122.

¹⁴ Karel, “Boerenpolitiek op het zand”, 232-234.

ringen voor boeren. Zo nam de Nationale Boerenbond, een afsplitsing van de Plattelandsbond, niet al te succesvol aan enkele verkiezingen tussen 1929 en 1931 deel. Net als de Plattelandsbond vond deze dat het platteland werd achtergesteld bij de stad en streefde de Bond naar leniging van de noden bij de door de crisis getroffen boeren.

De Plattelandsbond was zeker niet de enige partij die zich tijdens het Interbellum richtte op de belangen van boeren. Er zijn andere voorbeelden te over. In 1922 deed de Nieuwe Plattelandspartij, ook wel bekend als Lijst H. de Ruyter Gzn mee aan de Tweede Kamerverkiezingen in de kieskring Dordrecht en in 1925 stichtte P.H. Reijnders uit St. Odiliënberg de Landbouwpartij, die aan de Tweede Kamerverkiezingen in het kiesdistrict Maastricht deelnam. Daar haalde ze 1150 (0,04 procent) stemmen binnen, hoofdzakelijk uit de woonplaats van de lijsttrekker. Van beide partijen is niets bekend van een programma. Hun historische betekenis lijkt met deze leemte gesymboliseerd. Andere voorbeelden zijn de in 1933 tot stand gekomen Lijst Wolfswinkel, ook wel bekend als de Bond van Varkenshouders. De Lijst Wolfswinkel zocht haar aanhang vooral onder de door de economische crisis zwaar getroffen varkenshouders. Haar electoraat zat vooral in de Veluwe en Zuidoost-Utrecht. Ook heeft er nog ooit de Plattelandspartij bestaan, maar het heeft er alle schijn van dat deze vooral een herverviezingscomité was van de landbouwspecialist en voormalig Vrijzinnig Democratische Bond Tweede Kamerlid Edsge Marten Teenstra. Als oprichter, voorzitter en lijsttrekker van de partij wilde hij de boeren meer politiek bewust maken. Hij viel daarbij terug op een oude fysiocratische stelling, namelijk dat de bloei van het platteland de grondslag was voor het welzijn van de hele bevolking.

Het katholieke zuiden kende zijn eigen propagandisten van de boerenstand. Zo werd de RK Boerenpartij in 1929 door een groep Limburgse en Noord-Brabantse landbouwers opgericht uit onvrede over het kleine aantal landbouwers op de kandidatenlijst van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). De Limburgse Federatie, ook wel Rooms-Katholieke Federatie van Land- en Tuinbouwers, Middenstanders en Landarbeiders in Limburg en Lijst Meertens genoemd, verwoordde in de jaren 1930-1935 de onvrede onder katholieke boeren in Limburg. Hendrik H. Meertens behaalde vooral in het zuiden veel stemmen, zoals in Gulpen. Bekendheid verwierf ook de zogenaamde Actie-Bouwman, die de boomkweker Alphons Bouwman initieerde tussen 1935 en 1937. Hij wist vooral onder kleine katholieke boeren enige aanhang te winnen. Het Land van Maas en Waal en Oost-Brabant waren zijn kerngebieden.¹⁵

De betekenis van al deze kleine groeperingen was tamelijk gering vergeleken met de Plattelandsbond. Ook de rol van de Plattelandsbond moet niet overschat worden. Door onderlinge conflicten verzwakte de partijorganisatie. In

¹⁵ Zie voor een overzicht van kleine partijen de databank KPPP van het ING: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/KPPP>.

1929 slonk mede daardoor het electoraat snel. Braat kwam buitenspel te staan en de nieuwe voorman Cornelis Vervoorn richtte de Nationale Boeren-, Tuinders en Middenstandspartij (NMTB), op die voldoende stemmen behaalde om in 1933 een zetel in de Tweede Kamer te veroveren. In de daaropvolgende verkiezingen werd de partij gedecimeerd. Tegelijkertijd concentreerde het ongenoegen van veel boeren over de gevolgen van de landbouwcrisis zich in andere bewegingen. Aanvankelijk verwierven ongeruste boeren vooral steun in Drenthe en de Groninger Veenkoloniën (Nationale Boeren-Crisis-Comité), waarbij de inbreng van de latere NSB'er G. Dieters groot was. In 1933 organiseerden zij zich in de Bond voor Landbouw en Maatschappij.¹⁶ De ideologische voorman van deze beweging was de Oost-Groninger landbouweconoom Jan Smid (1865-1945). Landbouw en Maatschappij wilde zelf geen politieke partij worden, maar via bestaande kanalen wel invloed uitoefenen op de politiek. De beweging kende een rijk scala aan politieke oriëntaties: confessioneel, liberaal en antidemocratisch. De relatief grote omvang van de aanhang van Landbouw en Maatschappij valt vrijwel geheel toe te schrijven aan de beroerde economische situatie waarin vooral de kleine en middelgrote boeren verkeerden. Aanvankelijk nam de regering nauwelijks maatregelen om de door de crisis zwaar getroffen boeren te hulp te schieten. Pas in 1933 kwam een Landbouwcrisiswet tot stand. Het hele scala van crisismaatregelen dat volgde heeft zeker gunstige effecten gehad voor de Nederlandse boerenstand, hoewel niet elke afzonderlijke maatregel effectief was. De bond nam geen stelling tegen de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) die in 1935 een behoorlijk aantal stemmen verwierf. Daarbij speelt mede een rol dat de NSB eerder het programma van Landbouw en Maatschappij deels overgenomen had. Juist onder de aanhangers van Landbouw en Maatschappij waren de nationaalsocialisten mede daardoor populair. Toen de bond geen stelling nam, leverde dat hem niet alleen veel kritiek op, maar ook de 'geur' van nationaalsocialistisch georiënteerd te zijn. Dat laatste is niet juist, omdat de beweging een belangenorganisatie van alle boeren wilde zijn. Toch werd ze na 1940 gedwongen om op te gaan in het nazistische Agrarisch Front.

Vóór de Tweede Wereldoorlog was dus duidelijk sprake van radicaliserende elementen binnen de boerenbeweging, die overigens over het algemeen de politieke 'mainstream' volgde. Lokaal hadden deze groeperingen meer invloed dan op nationaal niveau. De scherpe radicalisering richting nationaalsocialisme maakte dat deze stroming na de oorlog geen openlijke aanhang kende. De boerenvoorman en VVD'er H.D. Louwes merkte terugblikkend in 1954 als Eerste-Kamerlid over die crisisjaren op 'dat mede, als gevolg van het door de Regering

¹⁶ J.H. de Ru, *Landbouw en Maatschappij* (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980); H. van der Veen, "Boeren in bruin vaarwater? De boeren-protestbeweging Landbouw en Maatschappij en haar invloed in de Veenkoloniën (1933-1940)," *Veenkoloniale Volksalmanak* 13, (2001): 49-75; L. Buning, "Landbouw en Maatschappij in Drenthe," *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 91 (1974): 103-134.

te weinig reageren op de noden van de landbouw, bewegingen met een zeker revolutionair karakter als de boerenbonden later genoemd Nationale Landbouwmaatschappij, en de actie-Bouwman een grote vlucht hebben genomen'.¹⁷ Volgens Louwes had de te passieve houding van de overheid er dus in geresulteerd dat veel boeren in nationaalsocialistisch vaarwater waren terechtgekomen. Herhaling van een dergelijk politiek afglijden diende door een gezond landbouwbeleid voorkomen te worden. Het radicalisme verdween na de Tweede Wereldoorlog niet, maar door de sterkere integratie van de landbouwsector in het overheidsapparaat werd het radicalisme een nog meer marginale beweging.

Boer en politiek na 1945

De bemoeienis van de overheid met de landbouw was al voor de oorlog aanzienlijk, maar wat betreft omvang en intensiteit niet te vergelijken met de naoorlogse situatie toen een actief moderniseringsbeleid werd ontworpen. Toch is een aantal van die vooroorlogse ontwikkelingen van belang geweest voor de naoorlogse landbouwsector. In de eerste plaats werd het vooroorlogse prijs- en productiebeleid als beleidsinstrument na de oorlog voortgezet, echter met dien verstande dat doelen radicaal verschilden. Eigenlijk was eerder sprake van een markt- en prijsbeleid, omdat niet zozeer de regulatie van de productie als wel de beïnvloeding van de markt voorop stond. In de tweede plaats leidde de radicalisering van de boerenstand voor de oorlog tot de intentie om tot een harmonieuzere samenwerking tussen overheid en boeren te komen. Die samenwerking borduurde ten slotte voort op de corporatistische fundamenteen die al voor de oorlog herkenbaar waren. Corporatisme wil zeggen dat een deel van de wetgevende macht van de overheid wordt overgeheveld naar burgerorganen die bepaalde maatschappelijke en economische belangen vertegenwoordigen. Deze organen zijn meestal niet gekozen. Dergelijke bestuursmodellen zijn vooral in trek bij conservatieven die de staatsinvloed willen minimaliseren. Zeker in Nederlandse confessionele kringen was men geporteerd voor deze bestuursvorm.

Er zijn verschillende aanduidingen voor de naoorlogse politieke constructie op landbouwgebied. Hiervoor gebruikten we al de termen Groene Front en boerenbolwerk, maar gangbaar waren ook de ijzeren driehoek, de boerenkathedraal en de boerenrepubliek.¹⁸ De hoogleraar landbouweconomie S.L. Louwes noemde het een politiek subsysteem en de Wageningse socioloog J. Frouws sprak van agrarisch neocorporatisme.¹⁹ Met dit laatste wordt het Groene Front

¹⁷ Handelingen van de Staten-Generaal (Handelingen SG), 1953/54, I, 36e Vergadering 7 april 1954, 3309.

¹⁸ Rolf van der Woude, "Separatisme of solidariteit. Het eenheidsstreven van de Friese landbouworganisaties," Onvoltooid verleden. Website voor de geschiedenis van sociale bewegingen, nr. 18, <http://www.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=88> (geraadpleegd 1-6-2010).

¹⁹ S.L. Louwes, "Het gouden tijdperk van het groene front; het landbouwbeleid in de na-oorlogse periode," in: *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid*, red H.B.G. Casimir et al, 223-249 (Deventer: Van Loghum Slaterus 1980); J. Frouws, "Erosie van het agrarisch neo-corporatisme. Groen Front en mestproblematiek," *Namens Tijdschrift over vertegenwoordiging en democratisch bestuur* 5, afl. 10 (1990): 30-40.

ingebod in een politiek-theoretisch kader. Goed en wel beschouwd was het 'Groene Front' een duidelijke variant van het corporatistische bestuursmodel. Deze constatering rechtvaardigt de vraag of de opkomst van het 'Groene Front' een breuk met het verleden was of een voortzetting van bestaande tradities. Voor beide visies zijn voorstanders te vinden. Voor een breuk met het verleden pleit het feit dat het politieke bestel zocht naar een aanvaardbare weg om het economische bestel te ordenen, ten einde een crisis als voor de oorlog in de toekomst te verhinderen. De liberale *laisser-faire* politiek werd vervangen door een tamelijk Keynesiaans geïnspireerd beleid. Weliswaar had de staat al voor de oorlog in de landbouwsector geïntervenieerd, maar de doeleinden met het nieuwe economische bestel reikten veel verder. Anderzijds kan de voortzetting van een bestaande traditie onder andere gelezen worden in de vele samenwerkingsvormen die bij de boerenstand sinds het einde van de 19^e eeuw (coöperaties) gewoon waren geworden. Bovendien was de basis van de nieuwe economische ordening al in 1938 grondwettelijk vastgelegd. Het neocorporatisme met als kern de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (PBO) was in dat opzicht de uitkomst van een vooroorlogs proces.²⁰ Eigenlijk kloppen beide antwoorden: de PBO bouwde voort op de vooroorlogse situatie, maar ze was anderzijds niet de noodzakelijke uitkomst van een historisch proces, maar veeleer het toevallige samenvallen van ontwikkelingen na de oorlog.

De landbouworganisaties (te weten de drie centrale boerenorganisaties en de drie landarbeidersbonden) organiseerden zich na de oorlog al snel in de Stichting voor de Landbouw. Deze werkte mee aan de instellingen van PBO's. Er bestonden twee soorten PBO's: de bedrijfsschappen (horizontaal georganiseerd) en productschappen (verticaal georganiseerd). Deze laatste kwamen vooral in de landbouw voor. De PBO's bestaan sinds 1950, toen de Wet op de Bedrijfsorganisatie werd ingevoerd. Op grond van deze wet werd de in 1945 opgerichte Stichting van de Landbouw in 1954 omgezet in het Landbouwschap. Daaronder functioneerde een tiental productschappen. De door de overheid erkende PBO's hielden zich bezig met de regulering, overleg en regelgeving binnen een economische sector. Deze PBO's moesten zowel het algemeen-publieke als gemeenschappelijke belang dienen, dat wil zeggen regelgeving initiëren en opleggen alsook gemeenschappelijke activiteiten promoten. Het systeem van het Landbouwschap en de daaronder functionerende productschappen gaf een machtig wapen in handen van de landbouwsector. De PBO's konden regels voor de hele sector opstellen. Bedrijven moesten zich ook verplicht aansluiten en een heffing betalen. Bovenal slaagden de landbouworganisaties erin de overheid via deze weg te 'infiltreren'.

Die infiltratie betrof natuurlijk in de eerste plaats het Ministerie van Land-

²⁰ C. J. Ruppert, "Het Landbouwschap als publiekrechtelijk bedrijfsorgaan. Resteert er na de boeiende film méér dan een laatste groepsfoto?," *Spil*, nrs. 121-124 (1994): 5-15.

bouw. De landbouwsector had lange tijd een eigen directoraat gehad met aan het hoofd een directeur-generaal. Dit Directoraat zat afwisselend bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Handel (1922-1935 en 1937-1940) en Nijverheid (1905-1922). In de periode 1935-1937 kreeg de sector een eigen ministerie, maar dit werd na de nieuwe verkiezingen opgeheven. In 1940 werd het weer ingesteld. De beoogde nieuwe minister A.A. Van Rhijn moest echter al spoedig naar London vluchten. Op 23 juni 1945 werd het nieuwe Ministerie van Landbouw definitief ingesteld. Tussen 1945 en 1958 was de PvdA'er Sicco Mansholt minister op het departement. Na zijn vertrek naar Brussel werd hij kortstondig vervangen door C. Staf (CHU) en A. Vondeling (PvdA), maar vanaf 1959 kwam het ministerie in handen van de confessionele partijen. Lange tijd kwamen de ministers uit de landbouwsector zelf voort. Aanvankelijk domineerden de bestuurders uit het noorden, later die uit het zuiden. Laatstgenoemden hadden meer oog voor de noden van de kleine boeren. De belangentegenstelling tussen de vaak wat liberale grote boeren uit het noorden en de kleine uit het zuiden speelden al sinds de jaren dertig een belangrijke rol. Waar de eerste groep zich inzette voor een vrije landbouwmarkt, ijverde de tweede groep voor meer bescherming van overheidswege. Die laatste politiek was uiteraard in het voordeel van de kleine boeren.

De personele banden in de landbouw waren in bestuurderskringen omvangrijk. De historicus Evert Jan Krajenbrink maakte een netwerkanalyse en concludeerde dat zeker in 1954 het netwerk rondom het Landbouwschap sterk persoonsgebonden was.²¹ Ook de banden tussen landbouw en partijen bleven als gevolg van het verzuilde systeem sterk. Daarbovenop kwam dat een hoge mate van uitwisseling van personeel bestond tussen het ministerie en de landbouworganisaties. Voorlichter bij een boerenbond was een goede opstap naar de positie van rijkslandbouwconsulent bij het ministerie. Deze belangverstrengeling kwam ook bij ander ministeries voor, maar bij Landbouw was deze veel omvangrijker als gevolg van het gehanteerde corporatistische model.

Het Groene Front en de disciplineren

Het Ministerie van Landbouw beschikte sinds de crisis van de jaren dertig over een uitgebreid instrumentarium om het landbouwbeleid uit te voeren. Naast voorlichting was vooral het prijs- en productiebeleid van belang. Met dat laatste instrument kon via beïnvloeding van de marktprijzen en het productievolume het inkomen van boeren op peil gehouden worden. In de jaren vijftig kwam daar het landbouwstructuurbeleid bij, dat de productieomstandigheden voor boeren moest verbeteren. Dit structuurbeleid moest de Nederlandse landbouw voor de toekomst slagvaardig en concurrentiebestendig maken. Zonder de

²¹ J.E. Krajenbrink, *Het Landbouwschap. 'Zelfgedragen verantwoordelijkheid' in de land- en tuinbouw 1945-2001* (s.l.: s.n., 2005), 452-458.

steun van het Landbouwschap was het ministerie er waarschijnlijk niet in geslaagd een succesvol structuurbeleid te voeren. Via het Landbouwschap liepen de landbouworganisaties de deur plat op het ministerie.²² Het departement gebruikte op zijn beurt de landbouworganisaties om de kloof met de boeren en hun gezinnen te overwinnen. Het bestuurlijke kader van de landbouworganisaties bereikte de landbouwers over het algemeen makkelijker dan het meer afstandelijke ministerie.

De invoering van het structuurbeleid had een behoorlijke prijs. Boeren en hun organisaties streefden namelijk naar een stelsel van inkomensgarantie. Structuurbeleid en inkomensgarantie werden de twee belangrijkste pijlers van het naoorlogse regeringsbeleid wat betreft de landbouwsector en daarmee vormden zij ook de basis voor de modernisering. Over dit beleid bestond een hoge mate van consensus. Ook de hiervoor aangehaalde landbouweconoom Louwes ontwaarde in het naoorlogse landbouwbeleid twee primaire doelstellingen. In volgorde van belangrijkheid was dat een productieverhoging en een garantie van een redelijk inkomen voor de agrariërs. Dit beleid kan men ook vertalen als landbouwstructuurbeleid en prijs- en productiebeleid. Voor de overheid lag het accent op het eerste, maar voor de agrariërs en de hun vertegenwoordigende organisaties was het tweede minstens zo belangrijk. Het beleid had als nevenconsequentie dat het marktmechanisme gedeeltelijk werd uitgeschakeld. Louwes meent dat in het prijs- en productiebeleid veel makkelijker consensus was te bereiken dan in het landbouwstructuurbeleid. Elke boer wilde namelijk eenzelfde gemiddeld inkomen verwerven als de rest van de Nederlanders. Wanneer zijn inkomen achterbleef werd dat ervaren als onrechtvaardig. Wanneer het echter om de structuring, was dat anders. Overproductie werd niet beschouwd als veroorzaakt door de boer zelf of zijn collega's. Boeren zagen elkaar niet als concurrenten en de kleinere en zwakkere boer eruit te werken, ervoer hij als asociaal en immoreel.²³ Dat verklaart ook waarom landbouworganisaties er niet altijd in slaagden hun achterban te overtuigen van de noodzaak van landbouwstructuurmaatregelen. Politieke partijen waren bovendien niet happig om pijnlijke maatregelen aan hun achterban te verkopen. De resultaten van die maatregelen zouden namelijk pas op langere termijn zichtbaar worden en verkiezingen waren nooit verder weg dan vier jaar.

Het corporatistische model stoelde erop dat de landbouw met één stem sprak. Het betekende dat de landbouwvertegenwoordigers de achterban moesten disciplineren. Trouwens, niet alleen de achterban, ze hadden ook de taak de ongeorganiseerden te overtuigen van het voorgestane beleid. Oppositie voeren behoorde in de hoogtijdagen van het Groene Front niet tot het instrumentarium van de

²² Jouke de Vries, *Paars en de managementstaat. Het eerste kabinet Kok 1994-1998* (Leuven/Apeldoorn: Garant, 2002) hoofdstuk 6; zie ook Frouws, "De erosie van het agrarisch neo-corporatisme".

²³ Louwes, "Het gouden tijdperk van het groene front", 244.

bestuurders van de landbouworganisaties. Over het algemeen slaagden de bestuurders in hun missie om het gros van de boeren te winnen voor het landbouwbeleid waar zij medeverantwoordelijk voor werden. Zonder slag of stoot ging dat niet. De gedachte dat de landbouwsector een eenheid vormde met volstrekt gelijke belangen was illusoir. Ook vóór de Tweede Wereldoorlog was dat immers niet het geval, want toen al bestonden veel boeren die zich specialiseerden, zij het op minder grote schaal dan na de oorlog. Ook toen al kampte bijvoorbeeld de tuinbouw met geheel andere problemen dan de akkerbouw. Frouws veronderstelt dat de concurrentie met het buitenland de boeren na de oorlog dwong voor een gemeenschappelijk beleid te kiezen.²⁴ Dit beleid veroorzaakte wel een *selectieve continuïteit*: individuele boeren moesten soms wijken om de kansen van de blijvers te vergroten. Volgens Frouws aanvaardden de elites van de organisaties deze selectieve continuïteit. Zij waren bereid de prijs van de afvloeiing te betalen om aldus de subsidiëring van de professionalisering te verwerven.²⁵ Deze keus betekende echter ook dat het sectorbelang als een algemeen belang moest worden voorgesteld en dat dus een constructie van een werkelijkheid zonder tegenstelling moest worden geschapen, waarin de overheid als neutrale dienaar van dat algemene belang verscheen. In werkelijkheid vertoonde het systeem gelijkenis met stalinistische modellen waarin apparatsjiks, zonder zich al te veel gelegen te laten liggen aan de achterban, de dienst uitmaakten. Dat dit onvermijdelijk ook tot oppositie moest leiden, bleek al eind jaren vijftig met de opkomst van de Boerenpartij.

De acties van de Boerenpartij zijn het meest evidente voorbeeld dat de onrust onder boeren, ondanks hun duidelijk toegenomen invloed op het regeringsbeleid na 1945, nooit helemaal is weggeëbd.²⁶ Dat was evenmin het geval tijdens de hoogtijdagen van het Groene Front. Hendrik Koekkoek richtte de Boerenpartij in 1958 op. Hij vond voor zijn nogal uitgesproken ideeën, die hij al sinds 1946 in de zogenaamde BVL (Bedrijfsvrijheid in de Landbouw) uitdroeg, weinig steun binnen de CHU. Kort samengevat streefde hij naar een minimalisering van de overheidsregulering.²⁷ De Boerenpartij was een rechts-radical partij op christelijke grondslag die vooral voor de belangen van boeren opkwam. Ze bond van meet af aan de strijd tegen het Landbouwschap aan, vooral door de strijd van de zogenaamde ‘vrije ongeorganiseerde boeren’ tegen de verplichte heffing van het Landbouwschap te steunen. Deze boeren werden bij aanhoudende weigering te betalen geconfronteerd met een executieverkoop van hun roerende goederen. Op de veilingen ging het huisraad echter voor een appel en een ei naar bevrien-

²⁴ Jaap Frouws, *Mest en macht. Een politiek-sociologische studie naar belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland vanaf 1970* (Wageningen: Landbouwwuniversiteit Wageningen, 1994), 61.

²⁵ Frouws, *Mest en macht*, 60.

²⁶ A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij: desoriëntatie en radikalisme onder de boeren* (Meppel: Boom, 1969).

²⁷ Zie bijvoorbeeld: I.J. Terluin, *100 jaar boer Koekkoek* (Groningen: RUG Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, 2012).

de boeren, die alleen al door hun (intimiderende) aanwezigheid overige kopers er van afhielden mee te bieden. De veilingen werden op deze manier publieke protestacties tegen het Landbouwschap. Dat besloot in 1960 ook beslag te gaan leggen op onroerende goederen, dus boerderijen. In het geboortedorp van Koekoek, Hollandscheveld, waren drie onverzettelijke boeren die bleven weigeren te betalen. Hollandscheveld was een voormalig veenarbeidersdorp binnen de grenzen van de gemeente Hoogeveen. Het werd vooral bevolkt door kleine boeren. In 1959 publiceerde de Wageningse landbouwsocioloog A.J. Wichers nog een rapport gemaakt onder de titel *Leven en werken in Elim-Hollandscheveld*, waarin hij de sociaaleconomische achterstand van het gebied indringend schetste.²⁸

De boerderijen van de drie weigerachtige boeren werden op 12 oktober 1961 te koop aangeboden, maar niemand bood serieus. Daardoor werd het Landbouwschap eigenaar ervan. De actie van het Landbouwschap in Hollandscheveld was een mislukking. Pogingen om alsnog de zaken te schikken mislukten doordat de drie bleven volharden in hun weigering. Op 6 maart 1963 maakte het Landbouwschap een cruciale misrekening. Ze liet de drie boeren uitzetten. Journalisten en camera's registreerden de gebeurtenis feilloos. De publieke opinie keerde zich tegen het Landbouwschap. Weinigen konden begrip opbrengen voor deze actie, ook niet de achterban van de landbouworganisaties. 'Waarom niet een koe in beslag laten nemen en slachten om de relatief kleine schuld te vereffenen?', zo dachten velen. Het Landbouwschap zag echter maar één schuldige in deze situatie en dat was boer Koekoek, die in zijn ogen de 'Vrij Boeren' ophitste tegen het Landbouwschap. De kwestie Hollandscheveld werd eind jaren zestig bijgelegd. Een aantal van de weigeraars koos uiteindelijk eieren voor zijn geld en het Landbouwschap stelde zich coulanter op. Het einde van deze affaire betekende echter geenszins het einde van het verzet tegen het Landbouwschap. De kwestie toont aan dat het Groene Front, voorzover het de achterban betrof, een veel minder gesloten systeem vormde dan vaak wordt gedacht.

Overigens bleek dat laatste ook uit de aanhang die Boer Koekoek wist te verwerven met zijn Boerenpartij. Het succes, zowel electoraal als publicitair, van Koekoek is nooit afdoende verklaard. Het is ook maar de vraag of dit mogelijk is. Over de sociaaleconomische achtergrond van de 'Vrije Boeren' is weinig bekend. Verondersteld wordt dat zij vooral uit de groep van zogenaamde kleine boeren voortkwamen die eind jaren vijftig en begin jaren zestig sterk onder druk stonden hun bedrijf of te moderniseren of te sluiten. In Hollandscheveld en Elim waren deze boeren volop te vinden. De meesten ontbrak het aan financiële middelen om mee te gaan in de modernisering en het alternatief was onbespreekbaar. Daarom hielden zij zich afzijdig van alle vernieuwingsprogramma's die overheid

²⁸ A.J. Wichers, *Leven en werken in Elim-Hollandscheveld* (Assen: Van Gorcum, 1959).

en landbouworganisaties aanboden.²⁹ Binnen de landbouworganisaties was de anekdote over de voorlichtingsavond in Hoogeveen populair. Nadat ambtenaren en landbouworganisaties vanachter de tafel omstandig de voordelen van een ruilverkaveling hadden uitgelegd, bleef de zaal stil. Eén van de ambtenaren hief zijn handen wanhopig ter hemel en riep: 'Wat willen jullie dan?' Daarop nam een van de aanwezigen het woord en constateerde: 'Wie wollen niks. Ie wollen wat'.³⁰ De kleine boeren meenden dat zij wel degelijk overlevingskansen hadden, zolang de overheid (of het Landbouwschap dat in hun ogen niet meer dan een verlengstuk was van die overheid) hen met rust liet. De vele heffingen en belastingen die betaald werden verhoogden de kostprijs en verslechterde daarmee de concurrentiepositie onnodig. In de ogen van de bestuurlijke elites waren het de verliezers, die op geen enkele wijze in het nieuwe beeld van de moderniserende landbouw pasten. De Wageningse landbouwsocioloog Ad Nooij deed in 1968 een onderzoek naar de achtergrond van Boerenpartijleden. Hij constateerde dat de groep haar inkomensachterstand niet zozeer weet aan eigen falen en gebrek aan ondernemersgeest, maar aan de falende economie. En de landbouweconomie faalde door een teveel aan ingrijpen van de overheid.³¹ De socioloog A. Houttuyn Pieper noemde behalve deze groep van economisch ontevreden boer ook nog de groep van traditionele boeren voor wie het 'boer-zijn' belangrijk was.³² Dit laatste kan beschouwd worden als het sociologen-vocabulaire uit die tijd. Daarin werd het 'boer-zijn' aanvankelijk beschouwd als een teken van traditioneel boerendom dat vervangen moest worden door het moderne agrarische ondernemerschap. De Wageningse sociologen kwamen echter al spoedig tot de ontdekking dat ook voor moderne boeren het 'boer-zijn' uiterst belangrijk was, waardoor hun theoretische noties aan het wankelen kwamen.³³ Behalve de boerenachterban kende de Boerenpartij volgens Houttuyn Pieper ook nog de groep van stedelijke proteststemmers, die bijna de helft van de electorale achterban van de partij uitmaakte. Het zou dus onjuist zijn de organisatie als een zuivere boerenpartij af te schilderen. Blijkbaar sloten haar gedachten bij een omvangrijker maatschappelijke onvrede aan.

Anno 2012 heeft de Boerenpartij nog één lokale fractie. De Boerenpartij in Heerde (inmiddels Gemeentebelang Boerenpartij Heerde) doet al jaren mee in de gemeenteraad, waar ze momenteel met twee zetels zitting in heeft. Tot en met de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 had de partij zelfs 4 zetels, wat de Boerenpartij destijds even groot maakte als het CDA. Als belangenpartij is de

²⁹ Erwin H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Groningen/Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2005), 114-116.

³⁰ Centrale Archief Selectiedienst (CAS), Archief Ministerie van LNV, RCL Drenthe, inv. 60 'Jaarverslagen'.

³¹ Nooij, *De Boerenpartij: desoriëntatie en radikalisme*.

³² A. Houttuyn Pieper, "De acties der vrije boeren in sociologisch perspectief," *Landbouwkundig Tijdschrift* 74 (1962): 449-460.

³³ A. Constandse, *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noord-oostpolder* (Wageningen: Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, 1964).

Boerenpartij de laatste geweest in een reeks. Goed beschouwd is het aantal boeren inmiddels dusdanig geslonken, dat zij gezamenlijk nauwelijks nog de kiesdeeler halen. De 'kiezersmarkt' voor boeren is niet langer interessant.

De Boerenpartij kanaliseerde in de jaren zestig een deel van de onvrede onder de boeren. Het corporatistisch model was echter in staat deze oppositie op een zijspoor te rangeren. Uiteindelijk bleek het Groene Front veel kwetsbaarder door de interne oppositie. Enerzijds zorgde het corporatistische model ervoor dat bestuurders de achterban disciplineerden, anderzijds veronderstelde hetzelfde model dat de boer een zelfstandige en onafhankelijke ondernemer was.³⁴ De paradox stelde bestuurders in de gelegenheid uiteindelijk individuele boeren verantwoordelijk stellen voor het niet slagen van hun onderneming; niet het beleid faalde, maar de ondernemer. In werkelijkheid was de boer als ondernemer natuurlijk met handen en voeten gebonden aan allerlei regels, instituties en grote bedrijven.

Toen de achterban zich vanaf de jaren tachtig steeds minder vaak willoos liet disciplineren, stonden de landbouwvertegenwoordigers met lege handen. Zij konden binnen het systeem waaraan zij zich geconformeerd hadden niet meegaan met de opstandige boeren. Daarmee zouden ze immers het corporatistische model opofferen. Het gevolg was een lange interne strijd. In politieke zin is de vertrouwensbreuk tussen landbouwvertegenwoordigers en achterban de aanleiding tot het uiteenvallen van het Groene Front, maar de vraag wordt dan: wat zijn de structurele oorzaken van de vertrouwensbreuk?

De tanende macht van het Groene Front

De Van der Woude situeert de hoogtijdagen van het boerenbolwerk tussen 1945 en 1975. Dat is van de oprichting van de Stichting voor de Landbouw tot de presentatie van de Relatienota in 1975. Die laatste nota vormde niet zozeer de breuk met het verleden als wel het einde van de landbouw als monopoliserende kracht op het platteland, en droeg daarmee uiteindelijk bij aan de teloorgang van het Groene Front. Er zijn nog andere en misschien wel betere redenen om 1975 aan te wijzen als het begin van het einde van het Groene Front. In 1974 vond een grote demonstratie plaats die voor het eerst een enorme barst liet zien in het Groene Front, vooral tussen de landbouworganisaties en hun achterban. Ongeveer 30.000 boeren kwamen naar de bijeenkomst in het Galgenwaardstadion te Utrecht. Ze protesteerden tegen het landbouwbeleid van het kabinet-Den Uyl (1973-1977) dat in hun ogen geen halt zou toeroepen aan de stijgende kosten en dalende inkomsten. Als gevolg van de oliecrisis stegen de productiekosten namelijk snel. De acties waren tamelijk spontaan ontstaan in verschillende regio's. Aanvankelijk wilden de centrale landbouworganisaties de protesterende boeren niet steunen, maar onder druk van de massaliteit ervan

³⁴ Frouws, "Erosie van het agrarisch neo-corporatisme".

gingen ze overstag, echter niet eerder dan nadat de actieleiders hun eisen aan de regering matigden. Op 10 augustus was de bijeenkomst in het stadion. Deze verliep betrekkelijk rustig totdat C.G.A. Meertens (voorzitter van het KNBTB) aan het woord kwam. Hij werd uitgejouwd.³⁵ Ook C.S. Knottnerus (KNLC) werd het spreken onmogelijk gemaakt en de minister van Landbouw, F. van der Stee, werd 'ijlings afgevoerd'.³⁶ De landbouworganisaties waren vervreemd van hun achterban en daarmee werd hun positie in het Groene Front verzwakt. De demonstratie in Galgenwaard markeerde het moment dat het oude overlegmodel werd 'verrijkt' met een actiemodel.

Hoewel in 1974 de barst zichtbaar werd, vond de werkelijke omslag voor Het Groene Front pas rond 1980 plaats. De S.L. Louwes schreef in dat jaar een artikel, waarin hij het Groene Front analyseerde.³⁷ Hierin constateerde hij dat het Groene Front wel volop het markt- en prijsbeleid (inmiddels goeddeels een zaak van Brussel) steunde, maar het structuurbeleid voortdurend afzwakte. Dat beleid werd daardoor ineffectief, met als gevolg overschotten, te lage inkomens, te hoge grondprijzen en een rafelige landbouwstructuur. Hij zag op dat moment dan ook wel iets in een sterke tegenkracht tegen het Groene Front, bijvoorbeeld het Ministerie van Financiën dat in een tijd van economische stagnatie de uitgaven voor het landbouwbeleid kritischer onder de loep kon nemen. Het was dus in deze periode al duidelijk dat het beleid van de landbouworganisaties en in het verlengde daarvan van het Groene Front ineffectief aan het worden was. Achteraf gezien werd de politieke immobiliteit van de landbouworganisaties ook versterkt door een aantal andere factoren, zoals de opkomst van de milieubeweging en de voortschrijdende overheveling van landbouwbeleid naar Brussel, die het Groene Front verder verzwakten.

De barsten in het Groene Front werden in de jaren tachtig groter. De maatregelen die de overheid, deels conform het beleid van Brussel, in die jaren nam, belastten de boeren steeds meer. Zo kwam er in 1983 de eerst 'Superheffing' (1983), die de overproductie van melkveehouders aan banden moest leggen. Verder werd er ook de 'Interimwet Mest' doorgevoerd, die vooral de varkenshouders trof. Het is niet alleen de inhoud van de wet die van belang is, maar vooral het feit dat die werd ingevoerd zonder vooroverleg met de betrokken landbouworganisaties. Dat laatste bracht de voormannen van de landbouworganisaties in verlegenheid. Zij voelden zich niet alleen door het ministerie gepasseerd, maar raakten ook het vertrouwen van de achterban kwijt. De protestacties van boeren namen navenant in intensiteit toe en ze werden ook 'harder'. Verzet tegen overheidsbeleid in de vorm van buitenparlementaire acties was boeren

³⁵ Jouke de Vries, "Het Landbouwschap als intermediaire organisatie. De tijd is rijp voor publiekrechtelijke integratie van landbouw en milieu," *Spil*, nrs 121-124 (1994): 63-67, aldaar 63.

³⁶ G. van Dijk, L.F.M. Klep en A.J. Merkx, *De corrosie van een ijzeren driehoek. Over de omslag rond de landbouw* (Assen: Van Gorcum, 1999), 75.

³⁷ Louwes, "Het gouden tijdperk van het groene front", 243-247.

nooit vreemd geweest, getuige de affaire in Hollandscheveld, maar de protestaties werden vanaf de jaren tachtig wel omvangrijker.

Hoe analyseren de verschillende auteurs deze destabilisering van het Groen Front? De Van der Woude, die onder andere een omvangrijk werk schreef over de Nederlandse Christelijke Boeren en Tuinders Bond (NCBTB), is een van degenen die zich heeft afgevraagd waarom het Groene Front ten onder is gegaan.³⁸ Hij noemt als belangrijke elementen van de vorming van het Groene Front de opkomst van een nieuw institutioneel netwerk aan het einde van de 19^e eeuw. Boeren gingen zich onder andere via allerlei coöperaties organiseren. Daarbovenop kwam de opkomst van de verzuilde landbouworganisaties. Er was dus, voor het Groene Front na de Tweede Wereldoorlog werkelijkheid werd, allang een institutionele basis. De overheidsinterventie gedurende de crisisjaren schiep bovendien een netwerk van beleidsmaatregelen ten aanzien van de landbouw, die niet zomaar konden worden teruggedraaid. De instelling van een Ministerie van Landbouw versterkte de institutionele zijde. De directe aanleiding voor de sterke positie van het Groene Front na de Tweede Wereldoorlog was onder meer het beleid gericht op ontwikkeling en sanering. De overheid kon dit beleid niet opzetten zonder de medewerking van de betrokkenen. Van der Woude somt vervolgens een groot aantal oorzaken op voor de verbrokkeling van het Groene Front. Het zou aan zijn eigen succes (inkomenspolitiek en moderniseringsstreven) te gronde zijn gegaan op het moment dat de economische tegenwind de kop op stak. Bovendien waren de moderne landbouwtechnieken zo vervuilend dat de milieubeweging een geduchte tegenstander werd. Verder werd grond door de voortschrijdende stedelijke uitbreiding en andere vormen van landcultivering steeds schaarser en duurder. Ook sociaal-culturele factoren (secularisatie, individualisering en ontzuiling) speelden de landbouworganisaties parten. Een samenspel van agrarisch-economische problematiek en het afnemen-de belang van landbouworganisaties om zich wat betreft verzuilde identiteit te profileren, deed het Groene Front verbrokkelen. Nadat in 1995 Land- en Tuinbouworganisatie Nederland (LTO Nederland) was ontstaan, verloor het Landbouwschap, de motor en het hart van het Groene Front, zijn invloed.

De Vries, die het Ministerie van Landbouw in verschillende publicaties onder de loep nam, ziet de kracht van het Groene Front in het feit dat een minderheid uit de samenleving zich een stevige positie in het staatsbestel wist te verwerven en vervolgens in relatief grote autonomie beslissingen over de eigen sector kon nemen.³⁹ De baten van het aldus ontstane beleid kwamen ten goede aan de boeren, terwijl de samenleving als geheel de kosten droeg. Kon het mooier. Een dergelijk beleid kwam vanwege allerlei redenen steeds meer onder druk te staan.

³⁸ Rolf van der Woude, "Het boerenbolwerk"; zie ook: Rolf van der Woude, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2001).

³⁹ Jouke de Vries, "Staat en landbouw," *Facta. Sociaal wetenschappelijk magazine* 4, afl. 5(1996): 12-16, aldaar 14.

Het leidde in de jaren tachtig en daarna zelfs tot enkele reorganisatie van het Ministerie van Landbouw, goed beschouwd een belangrijk onderdeel van het Groene Front.

De noodzaak tot reorganiseren werd gevoeld vanwege twee redenen. In de eerste plaats kandelde het Europese landbouwbeleid. Het naoorlogse doel, het streven naar inkomensgelijkheid voor de agrarische sector, was bereikt. Daardoor vertoonde het landbouwbeleid inmiddels ongewenste effecten, waarvan de productieoverschotten en de daaraan verbonden overheidsuitgaven prominent in beeld waren. Deze effecten maakten duidelijk dat vooral het markt- en prijsbeleid aan herziening toe was. Mede onder invloed van theorieën van aanbodeconomen en monetaristen wonnen begrippen als deregulering en privatisering veld en werden geïntegreerd in het Europese landbouwbeleid. In de tweede plaats speelden de milieuvraagstukken een steeds belangrijkere rol.⁴⁰ Minister van Landbouw G. Braks verwoordde al rond 1980 de mening dat het naoorlogse landbouwbeleid zijn grenzen had bereikt en dat aandacht nodig was voor het natuur- en milieubeleid.⁴¹ In 1982 leidde dat tot de integratie van het beleidsterrein natuur in het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV). Deze reorganisatie van het ministerie had uiteindelijk ook vergaande betekenis voor de stabiliteit van het Groene Front.

De Vries maakt een onderscheid tussen exogene en endogene factoren die het Groene Front uiteindelijk deden ineensinken.⁴² Deels vielen die samen met de redenen waarom het ministerie eerder reorganiseerde. Als exogene factoren noemt hij onder meer de milieuproblematiek, het falende landbouwbeleid en de electorale krimp onder boeren. De opkomst van het milieuvraagstuk zette de landbouw en vooral de modernisering daarvan in het beklaagdenbankje. Voor dat laatste waren de vele NGO's (niet-gouvernementele organisaties), zoals Greenpeace, Milieudefensie, Natuur en Milieu verantwoordelijk. Zij oefenden via de media druk uit op de landbouwsector. Het landbouwbeleid binnen de Europese Unie (EEG) kwam door de landbouwoverschotten budgettair ook onder druk te staan. Mede onder invloed van een overgang van het strikt Keynesiaanse denken naar een meer monetaristische visie werd een marktgerichte aanpak voorgestaan. Deze ging tegen de directe belangen van grote groepen landbouwers in. Als groep werden de boeren ook steeds minder interessant. Hun aantal nam af en electoraal werden partijen, met name het CDA, minder van hen afhankelijk. De Vries constateert ook dat de consumentenvoorkeuren niet altijd aansloten bij het aanbod van de agrariërs, waardoor het machtsverevenwicht kandelde naar de vraagzijde. Als endogene factoren voert De Vries onder andere de

⁴⁰ Hans Bekke, Jouke de Vries en Geert Neelen, *De salto mortale van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Beleid, organisatie en management op een breukvlak* (Aphen aan de Rijn: Samsom/Tjeenk Willink, 1994), 37-38.

⁴¹ Zie ook: Hans Siemens, *Braks. Carrière met een diploma handmelken* (Zwolle: Waanders Uitgevers, [2008]).

⁴² Jouke de Vries, "Staat en landbouw", 12-16.

ontzuiling aan, die de invloed van traditionele machtsblokken inperkte. Ook de individualisering van de boerenbedrijven, onder andere als gevolg van de differentiatie (in feite specialisatie), speelde een rol. Daardoor werd de belangenbehartiging voor de boeren als groep minder relevant. De Vries noemt ten slotte ook als factor de verplaatsing van het zwaartepunt van primaire producenten (boeren) naar de verwerkende industrie (agribusiness).

Volgens De Vries heeft de combinatie van exogene en endogene factoren geleid tot een legitimiteitscrisis. De koers van de landbouwpolitiek was niet meer eenduidig en gaf aanleiding tot veel conflicten. Die conflicten werden versterkt door het onderbrengen van het beleidsterrein natuur bij het Ministerie van Landbouw in 1982. De Vries noemt drie momenten waaruit blijkt dat het Groene Front afbrokkelde: de strijd om de interim-wet meststoffen (1982), de invoering van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS in 1991) en de opheffing van het Landbouwschap (1995). In feite concludeert hij echter dat het milieuvraagstuk in het postindustriële tijdperk dusdanig aan belang heeft gewonnen dat het oude model van het Landbouwschap zijn houdbaarheidsdatum ver overschreden heeft. In plaats van de traditionele overlegstructuur ontstond een 'strijdpuntennetwerk'. De actoren in dat netwerk voelden zich beduidend minder betrokken bij het wel en wee van de overheid (lees Ministerie van Landbouw) dan het oude Landbouwschap. De Vries laat daarbij overigens de vraag onbeantwoord waarom het oude model niet in staat bleek de natuurvraag te incorporeren.

Zoals hiervoor al is geschetst, ziet Frouws het Groene Front als een agrarisch neo-corporatistisch model.⁴³ De belangenorganisaties van de sector hadden binnen dat model een monopolie op de representatie van de achterban en op grond van politieke consensus maakten zij samen met de overheid het beleid. Een tegenstelling tussen kapitaal en arbeid werd binnen dit model gereduceerd naar overzichtelijke en vooral beheersbare proporties. Frouws analyseert de neergang van het Groene Front vooral vanuit de mestproblematiek, één van zijn belangrijkste studieobjecten. De omgang met het mestvraagstuk was een excellent voorbeeld van de wijze waarop het Groene Front, ondanks waarschuwingen begin jaren zeventig, lange tijd de korte termijn belangen van de boeren vooropstelde. De landbouworganisaties negeerden domweg de problematiek. In de loop van de jaren tachtig probeerde de overheid tot een daadwerkelijke mestregeling (1984) te komen, maar toen was het kwaad (mestoverschot) al geschied. De boeren verzetten zich ook daarna nog tegen vergaande regelingen en zij bleven geloven dat het mestprobleem met technische middelen verholpen kon worden, terwijl het onmiskenbaar een structureel probleem was. Pas eind jaren tachtig ontwikkelde het Groene Front een eigen visie op het milieuvraagstuk. Frouws vat die samen met de woorden: 'houdt het Groene Front gesloten en laat het zelf

⁴³ Frouws, "Erosie van het agrarisch neo-corporatisme"; Frouws, *Mest en macht*.

in zijn eigen tempo de landbouwmilieuproblemen aanpakken'.⁴⁴ De houding kan deels verklaard worden als het gevolg van structurele kenmerken van het agrarisch neocorporatisme, zoals 'de dominante oriëntatie op productiebelangen, de relatieve geslotenheid, de geprivilegieerde sectorale exploitatie van het overheidsapparaat en de depolitiserende preferentie voor een technocratische probleembenadering'.⁴⁵ Frouws kon zich bij het schrijven van het artikel nog afvragen of het Groene Front de crisis inzake de mestwetgeving zou overleven. Achteraf was het de voorbode van verder groeiende problemen en legde het Groene Front het loodje.

De Krajenbrink bestudeerde niet zozeer het Groene Front als wel een van zijn funderende elementen, te weten het Landbouwschap.⁴⁶ Hij ziet de omslag ergens eind jaren zeventig. In de eerste plaats maakte de neoliberale marktideologie opgang. Tegelijkertijd waren de geldmiddelen van Europa de productieoverschotten opgedroogd. Daardoor werd het noodzakelijk quota in te voeren, zoals in 1984 de melkquota. In de tweede plaats werd de landbouwsector geconfronteerd met milieuproblemen, waarvoor de individuele boeren zich niet verantwoordelijk voelden. Het Landbouwschap was niet bij machte zich aan de nieuwe situatie aan te passen en al helemaal niet in staat de steeds verder uiteenlopende belangen van agrariërs onder één noemer te brengen. In januari 1995 ontstond LTO-Nederland, waardoor het Landbouwschap een van zijn belangrijkste functies verloor. Tot 2001 volgde de verdere afbouw van de organisatie.

Hoogleraar en directeur van de Nationale Coöperatieve Raad voor Land- en Tuinbouw (NCR) G. van Dijk, de journalist L. Klep en geestelijk adviseur van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) A. Merkkx analyseren de teloorgang van het Groene Front eveneens aan de hand van de ondergang van het Landbouwschap. Zij noemen een aantal factoren dat daaraan heeft bijgedragen.⁴⁷ De toenemende rol van Brussel maakte nationale organisaties overbodig. De groeiende invloed van milieukwesties speelde eveneens een belangrijke rol. Aanvankelijk ging het enkel om het landschap, maar zaken als diervriendelijkheid en milieuregels ten aanzien van productiewijze multipliceerden het aantal 'fronten' waarop gevochten moest worden. Het verscheurde ook de gemeenschappelijke agrarische belangen zoals die door het Landbouwschap werden verdedigd en bevorderde het ontstaan van sectorale organisaties. In wezen werden de boeren zelfstandige ondernemers, die geen boodschap meer hadden aan de compromissen van hun belangenbehartigers. Die laatsten hadden zich onbewust gericht op de achterblijvers en niet meer op de *frontrunners* en verloren daardoor hun invloed op de landbouwsector.

⁴⁴ Frouws, "Erosie van het agrarisch neo-corporatisme", 39.

⁴⁵ Frouws, "Erosie van het agrarisch neo-corporatisme", 40.

⁴⁶ Krajenbrink, *Het Landbouwschap*.

⁴⁷ Van Dijk, Klep en Merkkx, *De corrosie van een ijzeren driehoek*, 84-86.

Van Dijk, Klep en Merkkx maken hun analyse op grond van interviews met kopstukken uit de landbouwwereld. Daaruit komt naar voren dat de breuk tussen overheid en boeren na de Interimwet een drietal gevolgen had.⁴⁸ In de eerste plaats kreeg de retoriek van de voormannen steeds meer het karakter van 'dubbelpraak'. Naar buiten gaven ze aan dat er serieuze problemen waren, maar binnen de sector bagatelliseerden zij diezelfde problemen voortdurend. Zij verloren daardoor aan vertrouwen. In de tweede plaats raakten de boeren in de verschillende sectoren verdeeld. Zo wisten de melkveehouders zich buiten de discussie over het mestprobleem te houden, terwijl de varkenshouders daar volop mee te maken hadden. In de derde plaats viel het overleg binnen het Groene Front vrijwel helemaal stil. Niemand sprak elkaar nog.

In dit essay moet uiteraard de vraag beantwoord worden in hoeverre de naoorlogse modernisering heeft bijgedragen aan het verdwijnen van het Groene Front. Dat levert onmiddellijk een paradox op, immers het moderniseringsstreven zelf heeft vanaf de jaren vijftig in niet geringe mate bijgedragen tot het ontstaan van het Groene Front! De landbouworganisaties en allerlei andere belanghebbenden in de landbouwsector hebben dit moderniseringsstreven van harte ondersteund, soms zelfs tegen de wens en belangen van hun achterban in. Deze zelfde modernisering resulteerde echter in de jaren zeventig in een volstrekt vernieuwde landbouwsector die nauwelijks nog te vergelijken was met 25 jaar daarvoor: gespecialiseerde, zeer kapitaalintensieve en hoog gemechaniseerde bedrijven waarvoor de categorale/sectorale binding belangrijker was dan de traditionele regionale binding. De modernisering moest in sociologisch opzicht het 'boer-zijn' veranderen in agrarisch ondernemerschap. Hoewel dat volgens de sociologen slechts deels slaagde, veroorzaakte het wel het uiteenspatten van de onderlinge solidariteit. Behalve burens waren zij nu ook concurrenten die moesten strijden om de schaarse ruimte en middelen.

De grondoorzaak voor het uiteenvallen van Het Groene Front moet dus in de eerste plaats gezocht worden in de paradoxale ontwikkeling van de modernisering. Andere factoren, zoals de groeiende rol van de EG (later EU) en de toenemende invloed van de milieubeweging kunnen niet worden uitgevlakt, maar zijn niet van doorslaggevende betekenis geweest. De rol van de boeren in de politiek is in de 19^e eeuw tot twee keer toe veranderd. De eerste keer was dat door de veranderingen in het politieke bestel, met als 'hoogtepunt' de invoering van het algemeen kiesrecht, die de boeren aanzette tot organisatie om hun politieke macht te bundelen. De tweede keer gebeurde het als gevolg van de hiervoor geschetste modernisering, die niet alleen de electorale getalsmacht van de boeren deed verschrompelen, maar ook hun actieve participatie in de politiek decimeerde. Andere maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de ontzuiling vanaf de jaren zestig, verzwakten bovendien de traditionele banden van boeren met

⁴⁸ Van Dijk, Klep en Merkkx, *De corrosie van een ijzeren driehoek*, 79-80.

hun organisaties. Boeren zoeken nu naar een nieuwe plaats in het politieke bestel. Dat vereist mogelijk een heel andere organisatie.

Epiloog: het einde van het Groene Front

Het aantal landbouwministers dat uit de landbouwsector zelf afkomstig was, daalde in de jaren negentig. Tijdens de protestacties van de akkerbouwers tegen de EG-politiek in 1990 werd de toenmalige minister Gerrit Braks beschouwd als een vertegenwoordiger van de veeboeren. Braks struikelde in 1990 over de ontduiking van de visquota en werd opgevolgd door de tuinderszoon en oud-secretaris van de CBTB Piet Bukman. Bukmans opvolger in 1994, de VVD'er Jozas van Aartsen, was na vele jaren de eerste niet uit een confessionele partij afkomstige landbouwminister. Van Aartsen was niet de eerste keus. Aanvankelijk wilden zijn partijgenoten Marius Varekamp (voorzitter van onder andere de KNLC) op deze post. Varekamp had de ontzuiling van de CLO's actief begeleid en wilde eigenlijk ook het Landbouwschap ontmantelen. Als minister had hij daarin een rol kunnen hebben, maar hij weigerde de post omdat hij niet verantwoordelijk wilde zijn voor de grote bezuinigingen die het ministerie te wachten stonden. Nu stond Van Aartsen voor die klus. Die zette het inhoudelijke beleid (liberalisatie en meer aandacht voor milieu) van zijn voorgangers voort, maar maakte ook duidelijk dat hij in zijn overleg een andere weg wilde volgen. Hij propageerde dat de milieubeweging net zo belangrijk als 'achterban' van het ministerie was als de boeren, maar in de praktijk viel zijn belangstelling voor de milieubeweging tegen. Tijdens het bewind van Van Aartsen verdween wel het symbool van de neocorporatistische samenwerking, het Landbouwschap, om plaats te maken voor LTO-Nederland: een niet altijd even spontaan en vrijwillig huwelijk van de verschillende landbouworganisaties. Het Groene Front had daarmee zijn einde bereikt. In 1992 ontstond de eerste sectorale boerenbond in de akkerbouw, niet lang daarna gevolgd door de varkensfokkerij en melkveehouderij. De sectorale organisatie was een gevolg van de acties in het voorjaar van 1990, toen de akkerbouwers met hun trekkers naar Den Haag optrokken om te protesteren tegen het Brusselse beleid. Deze actie zette kwaad bloed bij politici.⁴⁹ Zij heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat de stemming in de jaren negentig veranderde. De politiek wilde het primaat op de landbouwsector terugveroveren. De landbouworganisaties hoopten door een fusie de tanende invloed te kunnen keren, maar op zijn minst twee organisatorische problemen werden niet door de fusie opgeheven. De traditionele regionale gebondenheid bleef bestaan en daarnaast nam ook de categorale organisatie steeds sterker toe. De bestuurlijke spanningen bleven LTO-Nederland achtervolgen. LTO-Nederland slaagde er weliswaar in de oude landelijke verzuilde structuur te kantelen, maar bleek in haar nieuwe jasje een blokkendoos van regionale en categorale groe-

⁴⁹ Van Dijk, Klep en Merkx, *De corrosie van een ijzeren driehoek*, 82.

pen.⁵⁰

In 1995, na de uitbraak van de varkenspest, werd ook publiekelijk duidelijk dat het Groene Front verdwenen was. De minister kondigde toentertijd een aantal maatregelen aan die in de toekomst de verspreiding van varkenspest moesten bemoeilijken. Die maatregelen waren tegen het zere been van de varkenshouders. Onder leiding van Wien van den Brink, voorzitter van de Nederlandse Vakbond van Varkenshouders, voerden de boeren tamelijk vergaande acties. Zo werd in Assen het Bureau Mestheffing bezet en werden dossiers ontvreemd. C. Ruppert, als ambtenaar werkzaam bij de nationale overheid, wees er in 1994 al op dat onder agrariërs een neiging tot sectorale organisatie was ontstaan. Zowel akkerbouwers als varkenshouders hadden zich inmiddels in eigen organisaties verenigd.⁵¹ Het zijn natuurlijk niet de Paarse kabinetten die de het Groene Front de nek omdraaiden. De algemene liberalisering van het landbouwbeleid, en daarmee de afnemende macht van het Groene Front, was al ingezet tijdens de kabinetten onder Ruud Lubbers. Wat wel onder Paars veranderde, was de overlegstructuur met de landbouworganisaties en andere belanghebbende in de landbouwsector.

De opvolgers van Van Aartsen, Haijo Apotheker en Laurens Jan Brinkhorst (beiden D'66) waren evenmin uit de landbouwsector afkomstig.⁵² Beiden kregen het zwaar te stellen met de varkensboeren.⁵³ Onder Cees Veerman en Gerda Verburg (beiden CDA) won de landbouwsector weer aan invloed. Beiden hadden echter wel aandacht voor het beleidsterrein milieu. Na de verkiezingen in 2010 werd het Ministerie van LNV ondergebracht in een nieuw ministerie, samen met Economische Zaken. Op dit Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (ELI) werd Henk Bleker (CDA) benoemd tot staatssecretaris van onder andere de beleidsterreinen landbouw en natuur, maar voor dat laatste had hij nauwelijks enige aandacht.

Anno 2012 geldt het CDA nog steeds als de partij die het dichtst bij de boeren staat. In 2002 stemde nog 65% van de boeren op deze partij. Toch leken ook tijdens de verkiezingen in dat jaar de boeren zich af te wenden. Het blad *De Boerderij* hield vlak na de val van het kabinet-Balkenende IV (2007-2010) een enquête waaruit bleek dat een meerderheid van de boeren noch het CDA, noch Balkenende steunde.⁵⁴ Volgens een peiling zou een groot deel van de boeren verkassen van het CDA naar de VVD.⁵⁵ Daarmee lijkt ook de laatste 'stabiele'

⁵⁰ Daniël Broersma, *Het Groene Front voorbij. De agrarische belangenbehartiging door LTO Nederland 1995-2000* (Groningen/Wageningen: Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, 2010), 156.

⁵¹ Ruppert, "Het Landbouwschap als publiekrechtelijk bedrijfsorgaan", 14.

⁵² De Vries, *Paars en de managementstaat*, 73-84.

⁵³ "De man uit de provincie. Oud-minister Apotheker kreeg nooit de gelegenheid om te regeren," *NRC Handelsblad* 8 juni 1999.

⁵⁴ "Balkenende beetje beu," *De Boerderij* 25-2-2010.

<http://www.boerderij.nl/1095834/Landbouw/Weblogs/Balkenende-beetje-beu.htm> (14 juni 2010)

⁵⁵ Verkiezingspeiling agrarische sector 2010 van agrarisch Direct Marketing bureau AgriDirect en V-focus,

factor van het voormalig Groene Front te eroderen. De 'boer' gaat op zoek naar een nieuwe relatie met de politiek. Hoe die eruit gaat zien is onvoorspelbaar.

Door de verandering van de marktideologie (afnemende overheidsbescherming van markten) en toenemende globalisering veranderde de positie van de boeren. Zij kwamen in een toenemende afhankelijkheidspositie van TNC (multinationale ondernemingen) te staan. De machtspositie van de het Groene Front destabiliseerde daardoor en het moest noodzakelijkerwijs tot een herschikking van strategieën komen. Het is in de jaren negentig een van de belangrijkste discussies binnen LTO-Nederland geworden.⁵⁶

<http://www.agridirect.nl/nieuws.php#nieuws1275555135,67213>(14 juni 2010).

⁵⁶ Daniël Broersma, *Het Groene Front voorbij*.